

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

Υ Π Ο

ΚΩΝΣΤ. Ε. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ

Υπάρχει μία γενική τάσις νὰ θεωρῆται ἡ θρησκεία ὡς συναίσθημα καὶ ἡ θεολογία ὡς διανοητικὴ ἐνέργεια τοῦ πιστεύοντος ἀνθρώπου. «Τὸ συναίσθημα τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως» («das schlechthinnige Abhängigkeitsgefühl») ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὡς τὸ ὠνόμασε χαρακτηριστικῶς ὁ μέγας θεολόγος τοῦ συναισθημάτων, ὁ Schleiermacher,¹ διέπει βασικῶς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐθεωρήθη ὡς ἀποτελοῦν τὴν οὐσίαν πάσης θρησκείας καὶ κατ' ἐξοχὴν τῆς χριστιανικῆς.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γερμανικῆς θεολογίας τὸν ὄρον «συναίσθημα» («Gefühl») διεδέχθη διὰ τῆς «φιλοσοφίας τῆς ζωῆς» («Lebensphilosophie») ὁ ὄρος βίωμα («Erlebnis»). Παρ' ἡμῖν, ἀφ' ὅτου ὁ ἀειμνηστος Νικόλαος Λούβαρις, ἡ εὐγενὴς ἐκείνη φυσιογνωμία τῆς νεοελληνικῆς θεολογίας, εἰσήγαγε καὶ ἀβιάστως ἐπέβαλε τὸν ὄρον βίωμα², μεταφράζων οὕτω τὸν ἀντίστοιχον γερμανικὸν ὄρον, ἡ θρησκεία θεωρεῖται γενικῶς ὡς βίωμα. Ἐπειδὴ μάλιστα τὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου τούτου φαίνεται ὅτι ἱκανοποιεῖ ὠρισμένας εὐσεβιστικὰς τάσεις τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικότητος, πολλοὶ ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν θρησκευομένων λογίων ἐθεώρησαν τὸν ὄρον τοῦτον ὡς σημαίνοντα ἐπιτυχῶς τὴν πατερικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Ἐντεῦθεν καὶ ἐδημιουργήθησαν διάφοροι ἐκφράσεις μὲ συνθετικὸν στοιχείον τὴν λέξιν ταύτην, ὡς «τὸ θρησκευτικὸν βίωμα», «βιωματικὸς» κ.λ.π., ἐν τῇ πεποιθήσει πάντοτε, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον προσφέρεται ὑπηρεσία εἰς τὴν αὐθεντικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Εἶναι πάντως γεγονός, ὅτι οἱ Πατέρες ἀγνοοῦν τοὺς ὄρους τούτους. Βεβαίως ἡ ἀπουσία μιᾶς ὠρισμένης λέξεως ἐκ τοῦ πατερικοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ δὲν καθιστᾷ εὐ ἰρσο τὴν λέξιν ταύτην κατ' ἀρχὴν θεολογικῶς ἀχρηστον. Ὅσονδήποτε πλουσία καὶ ἀν εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ παρελθόντος, αὕτη δὲν δύναται νὰ πληροῖ ἀπάσας τὰς γλωσσικὰς ἀνάγκας τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος.

1. Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhang dargestellt, 2. Überb. Ausg. Halle 1830, σ. 145 κ. ἄλλ. Εἰς τοὺς περιφήμους λόγους του «πρὸς τοὺς περιφρονητάς τῆς θρησκείας» ὁ Schleiermacher λέγει περὶ τῆς θρησκείας, ὅτι αἱ οὐσία αὐτῆς δὲν εἶναι οὔτε νόησις, οὔτε πράξις, ἀλλὰ θεωρία καὶ συναίσθημα» (Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern, 8αδ. Otto, 3. Aufl. Göttingen 1913, σ. 26).

2. Βλ. Μ. Σι ὶ ὅ τ ο υ, Νικόλαος Ἴ. Λούβαρις, Ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 73.

Ἐφ' ὅσον ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀνθρώπου ἐξελλίσσεται, εἶναι προφανές, ὅτι καὶ ἡ θεολογία «ἔχει ἱστορίαν» καὶ ὅτι ἡ θεολογικὴ ὀρολογία ἀναποφεύκτως θὰ πλουτίζεται ἐκάστοτε καὶ διὰ νέων στοιχείων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ὁ ὄρος βίωμα, ὅπως καὶ πᾶς ἄλλος ὄρος, δύναται κατ' ἀρχὴν νὰ χρησιμοποιῆται θεολογικῶς, ἀσχέτως τοῦ ἂν ἀγνοῖται ὑπὸ τῶν Πατέρων, ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητον ὁμως προϋπόθεσιν, ὅτι θὰ σημαίνει νοηματικὸν περιεχόμενον («suppositum») σύμφωνον ὁπωσδήποτε πρὸς τὴν καθόλου ὀρθόδοξον παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐνταῦθα εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ μὲ πᾶσαν κατηγορηματικότητα, ὅτι ἡ ὀρθοδοξία τῆς Ἐκκλησίας δὲν συνίσταται ἀπλῶς εἰς ἓν σύνολον στερεοτύπων ὄρων καὶ ἐκφράσεων. Ὁρθοδοξία εἶναι ἡ διὰ τῆς ὀρθοδόξου «γλώσσης» ἀναφορὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ ὀρθόδοξον «νόημα» τὸ διὰ τῆς γλώσσης ταύτης σημαίνόμενον, καὶ περαιτέρω ἡ διὰ τοῦ ὀρθοδόξου «νοήματος» ἀναφορὰ εἰς τὴν σώζουσαν Ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ὀρθοδοξία εἶναι ἡ διὰ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ νοήματος ἀναγωγὴ τοῦ ὅλου ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεόν, ἡ κοινωνία Αὐτοῦ.

Ἐκ τούτων γίνεται σαφές, ὅτι τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ θρησκεία εἶναι συναίσθημα ἢ βίωμα, δὲν εἶναι πρόβλημα περὶ τὴν λέξιν, ἀλλὰ περὶ τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον τῶν ὄρων τούτων. Δὲν ὑπάρχουν ὀρθόδοξοι λέξεις καθ' ἑαυτάς, ἀλλ' ὑπάρχουν ὀρθόδοξα νοήματα, τὰ ὅποια καὶ προσδίδουν τὸν ὀρθόδοξον χαρακτῆρα εἰς τὰς χρησιμοποιουμένας λέξεις. Μία λέξις καθίσταται ὀρθόδοξος, ὅταν τὸ ὑπ' αὐτῆς σημαίνόμενον νοηματικὸν περιεχόμενον εἶναι ὀρθόδοξον. Τοῦναντίον μία λέξις, χρησιμοποιηθεῖσα πρὸς δήλωσιν ὀρθοδόξου νοηματικοῦ περιεχομένου καὶ ἐντεῦθεν καταστάσα ὄρος τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας, παύει αὐτομάτως νὰ εἶναι ὀρθόδοξος, ὅταν χρησιμοποιηθῇ ὑπὸ διάφορον, μὴ ὀρθόδοξον ἔννοιαν. Ὁρθόδοξος εἶναι ἡ ἔννοια ἐκείνη, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός τῆς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ, τὸ γεγονός δηλ. τῆς κατανοήσεως, τῆς καταλήψεως, τῆς προσοικειώσεως Αὐτοῦ, τ.ἔ. τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντιθέτως μὴ ὀρθόδοξος ἔννοια (ἢ μὴ ὀρθόδοξον νόημα) εἶναι τὸ γεγονός, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ ἄνθρωπος δὲν κατανοεῖ τὸν Θεόν, τ.ἔ. δὲν σώζεται. Ὁρθοδοξία εἶναι τὸ γεγονός τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ γεγονός τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ τὴν «ἀληθῆ θρησκείαν» («vera religio») τοῦ ἀνθρώπου. Ἀληθὴς θρησκεία εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεόν, ἡ κοινωνία Αὐτοῦ· εἶναι ἡ οἰκειώσις τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἡ προσήκουσα ἀπάντησις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θείαν κλῆσιν.

Εἰς τὸν Πλάτωνα εὐρίσκομεν τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν τριῶν «εἰδῶν» τῆς ψυχῆς (τοῦ «λογιστικοῦ», τοῦ «ἐπιθυμητοῦ» καὶ τοῦ «θυμοειδοῦς»)², δὲν

3. Πλάτων: «... τὸ μὲν φ' λογίζεται λογιστικὸν προσαγορεύοντες τῆς ψυχῆς, τὸ δὲ φ' ἐρᾷ τε καὶ πεινῇ καὶ διψῇ καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἐπιθυμίας ἐπτότητα ἀλόγιστόν τε καὶ ἐπι-

εἶναι δὲ σήμερον ἀσυνήθης ἢ (ὅπωςδῆποτε πολλὰ προβλήματα ἐνέχουσα) διαίρεσις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν στενωῶς νοουμένην νόησιν, τὴν βούλησιν καὶ τὸ συναίσθημα. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διακρίσεων τούτων⁴ δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τὸ συναίσθημα εἶναι ἐν μέρος τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα («τὸ θυμοειδές» διὰ τὸν Πλάτωνα) ὄχι καὶ τὸ σπουδαιότερον. Ἐὰν λοιπὸν ἡ «θρησκεία» εἶναι συναίσθημα, τοῦτο θὰ σημαίνει, ὅτι αὕτη εἶναι μία ἐπὶ μέρος λειτουργία τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ θρησκεία ἢ θὰ εἶναι ἐν ἐπὶ μέρος συναίσθημα, ὑπάρχον παραλλήλως πρὸς ἄλλα συναισθήματα ἐπηρεάζον αὐτὰ καὶ ἐπηρεαζόμενον ὑπ' αὐτῶν, ἢ θὰ συμπίπτῃ αὕτη τὸ πολὺ μὲ δόλοκληρον τὴν συναισθηματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὅποτε καὶ πάλιν θὰ παραμένῃ ἐν μόνον μέρος τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου.

Συγχρόνως τίθενται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: Ἐὰν ἡ θρησκεία ἐκληφθῇ ὡς περιοριζομένη μόνον εἰς τὸ συναίσθημα, τότε ποία εἶναι ἡ σχέση αὐτῆς πρὸς τὴν νόησιν καὶ τὴν βούλησιν; Ὀφείλου ἢ νόησις, ἢ ἡγεμονικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἡ βούλησις αὐτοῦ νὰ ἐκλείψουν ἢ νὰ ὑποταγοῦν εἰς τὸ (θρησκευτικὸν) συναίσθημα; Καὶ διατί τοιαύτη βασιλικὴ μεταχειρίσις τοῦ συναισθήματος; Εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου μόνον ἢ κατ' ἐξοχὴν συναισθηματικὸν γεγονός; Πῶς τίθεται τὸ ζήτημα τῆς σωτηρίας διὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκεῖνους, οἱ ὅποιοι ἐκ φύσεως ἔχουν ἠῦξημένην νόησιν ἢ βούλησιν, ἀλλὰ μειωμένην συναισθηματικότητα; Σώζονται μόνον, ἢ τοῦλάχιστον κατ' ἐξοχὴν, ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐξεταζόμενοι μὲ τὴν μέθοδον τῆς «φαινομενολογίας τῆς θρησκείας» παρουσιάζονται ὡς ἔχοντες μὲν ἔντονον συναισθηματικὴν θρησκευτικότητα, ἀλλὰ νοήματα διὰ τὴν Δογματικὴν ἀπαράδεκτα καὶ βούλησιν ἠθικῶς διεστραμμένην;

Εἶναι ἴσως ἐντεῦθεν προφανές, ὅτι ἡ θεώρησις τῆς θρησκείας ὡς συναισθήματος ὀδηγεῖ τὴν δογματικὴν σκέψιν ad absurdum. Ἡ «ἀληθὴς θρησκεία» τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι μόνον συναίσθημα, ἀλλ' εἶναι

θυμητικόν, πληρώσεόν τινων καὶ ἡδονῶν ἐταῖρον) (Πολιτεία Δ 439d). «Οὐκοῦν τῷ μὲν λογιστικῷ ἄρχειν προσήκει, σοφῶ ὄντι καὶ ἔχοντι τὴν ὑπὲρ ἀπάσης τῆς ψυχῆς προμήθειαν, τῷ δὲ θυμοειδεῖ ὑπηκόω εἶναι καὶ ξυμμάχῳ τούτου; Πάνυ γε» (αὐτόθι Δ 441e). «Καὶ τοῦτω δὴ οὕτω τραφέντε καὶ ὡς ἀληθῶς τὰ αὐτῶν μαθόντε καὶ παιδευθέντε προστήσεσθον τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ὃ δὴ πλεῖστον τῆς ψυχῆς ἐν ἐκάστῳ ἐστὶ καὶ χρημάτων φύσει ἀπληστότατον» (αὐτόθι Δ 442a). Πρβλ. Τίμ. 77b.

4. Ἐνταῦθα δὲν ἐξετάζεται εἰδικῶς ἡ σχέση τῶν διακρίσεων τούτων πρὸς ἀλλήλας, φαίνεται ὅμως, ὅτι ἡ σχέση αὕτη, ἐν ἀντιθέσει μάλιστα πρὸς ὅ,τι συνήθως νομίζεται, δὲν εἶναι ταυτότης. Οὕτως ἐνῶ ἡ βούλησις εἶναι ἔλλογος ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου (πρβλ. τὴν ἐτυμολογικὴν συγγένειαν βούλομαι - βουλευομαι, ὡς καὶ τὴν σχολαστικὴν ἀρχὴν «*nilhil volitum, nisi praecognitum*»), τὸ πλατωνικὸν «ἐπιθυμητικόν» εἶναι ἀλόγιστον». Ὁμοίως καὶ ὁ πλατωνικὸς ὅρος «τὸ θυμοειδές» δὲν φαίνεται νὰ ἐκφράζῃ τὸν ὅλον συναισθηματικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου.

καὶ νόησις καὶ βούλησις, ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι διὰ τῶν τριῶν τούτων ὄρων δηλοῦται ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου. Ἀληθῆς θρησκεία εἶναι ἡ αὐθεντική ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὅλον τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς αὐθεντικότητός της.

Εὐρύτερον ὁπωσδήποτε περιεχόμενον ἐν σχέσει πρὸς τὸ διὰ τοῦ ὄρου «συναίσθημα» σημαινόμενον ἐκφράζει ὁ ὅρος «βίωμα». Τὸ βίωμα ὡς γεγονός ζωῆς ἔχει μὲν καὶ συναισθηματικὸν χαρακτῆρα, περιλαμβάνει ὅμως μετ' αὐτοῦ εἰς ἐνότητα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τὰ ἀποτελοῦντα τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἐν συνόλῳ. Ἐφ' ὅσον ὅμως εἰς τὸν ὄρον «βίωμα» ἀποδίδεται πολλάκις συναισθηματικὸν κυρίως περιεχόμενον, ὀφείλομεν ἐνταῦθα νὰ τονίσωμεν, ὅτι ἡ κοινωνία τοῦ Θεοῦ, ὅπως δὲν εἶναι μονομερῶς διανοητικὸν γεγονός, οὕτω καὶ δὲν εἶναι γεγονός μονομερῶς συναισθηματικόν. Διὰ τῆς διαπιστώσεως ταύτης μένει βεβαίως ἀνοικτὸν τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ κοινωνία αὕτη τοῦ Θεοῦ, δηλ. ἡ ἀληθῆς θρησκεία, ἔχει κυρίως συναισθηματικόν, λογικόν, βουλευτικὸν ἢ οἰονδήποτε ἄλλον χαρακτῆρα.

Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἀληθῆς θρησκεία ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι μόνον συναίσθημα, ἐρωτᾶται περαιτέρω, τί εἶναι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ θεολογία. Ἐλέχθη ἤδη εἰς τὴν ἀρχὴν, ὅτι εἶναι διαδεδομένη ἡ τάσις νὰ θεωρῆται ἡ θεολογία ὡς λογικὴ ἐπίδοσις τοῦ πιστεύοντος ἀνθρώπου. Συχνάκις ὀρίζεται ἡ θεολογία ὡς «ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτοσυνειδησία τῆς πίστεως». (Διὰ τὸν Schleiermacher ἡ θεολογία εἶναι «ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστήμη»)⁵.

Παραμερίζοντες ἐνταῦθα τὸ ζήτημα, ἂν ἡ θεολογία εἶναι ἐπιστήμη, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπογραμμίσωμεν ἐν πρώτοις τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θεολογία δὲν δύναται νὰ εἶναι μία μονομερῶς λογικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐτυμολογικὴ παραγωγή καὶ ἡ χριστιανικὴ ἱστορία τῆς λέξεως ταύτης δὲν ἀφήνουν ἴσως οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, ὅτι ἡ θεολογία εἶναι ἡ κατανόησις τοῦ ἀποκαλυπτομένου Θεοῦ, ἡ γνῶσις Αὐτοῦ. Κατ' ἀρχὴν ἡ κατανόησις («Verstehen») καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι γεγονός μονομερῶς «λογικόν»· εἶναι καθολικὴ ἀναφορὰ τοῦ κατανοοῦντος ὑποκειμένου εἰς τὸ πρὸς κατανόησιν ἀντικείμενον. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν εἶναι μόνον «λογικὴ», ἀλλ' εἶναι ἐν ταύτῳ καὶ συναίσθημα («Gefühl») καὶ ἐνόρασις («Intuition») καὶ ἐσωτερικὴ προσέγγισις («Einfühlung») κ.λ.π. Χωρὶς δυσκολίαν μάλιστα θὰ ἠδύνατό τις νὰ διαπιστώσῃ καὶ βουλευτικὰ στοιχεῖα εἰς τὸ γεγονός τῆς κατανοήσεως. Ἐὰν λοιπὸν εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ κατανόησις γενικῶς δὲν εἶναι ἐν μονομερῶς λογικὸν φαινόμενον, εἶναι τοῦλάχιστον ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι καὶ ἡ κατανόησις τοῦ Θεοῦ, ἡ θεολογία, δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν στενῶς νοουμένην λογικὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦ

5. Βλ. T. Rendtorff, Kirche und Theologie. Die systematische Funktion des Kirchenbegriffs in der neueren Theologie, Gütersloh 1966, σ. 139 ἐξ.

Θεοῦ δὲν κοινωνεῖ μόνον ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὁ ὅλος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ὡς ὅλον. Ἄλλωστε εἶναι γνωστόν, ὅτι αἱ ἀναγνωριζόμεναι ὡς πηγὰὶ τῆς Ἀποκαλύψεως δὲν ἀπευθύνονται μόνον εἰς τὴν στενωῶς νοουμένην «νόησιν» τοῦ ἀνθρώπου, ἕπως καὶ δὲν ἀπαιτοῦν ἐξ αὐτοῦ μόνον τὴν προσφορὰν τῆς «νοήσεως». Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ ἀπευθύνεται ὡς Εὐαγγέλιον εἰς ὀλοκλήρον τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀπαιτεῖ ὡς νόμος τὴν προσφορὰν ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεόν.

Ἡ θεολογία ὡς ἡ προσοικειώσις τῆς Ἀποκαλύψεως ἐκτείνεται εἰς ὅλον τὸ βάθος καὶ τὸ πλάτος τοῦ τὸν Θεὸν κατανοοῦντος ἀνθρώπου. Θεολογία εἶναι ἡ συνάντησις τοῦ Θεοῦ, ἡ πίστις εἰς Αὐτόν. Ἡ θεολογία, ἡ (ἀληθής!) θρησκεία καὶ ἡ γνησία πίστις εἶναι κατ' οὐσίαν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ γεγονός. Οὔτε ἡ θρησκεία εἶναι μόνον συναίσθημα, οὔτε ἡ θεολογία μόνον διανόησις, οὔτε ἡ πίστις μόνον ἐκδήλωσις ἀπλοϊκότητος καὶ ἀφελείας⁶. Ἡ ἀληθής θρησκεία, ἡ ἀξία τοῦ ὀνόματός της θεολογία καὶ ἡ συνειδητὴ πίστις εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονός τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. τὸ γεγονός τῆς ὀρθοδοξίας. Τὸ γεγονός τοῦτο συμπύπτει μὲ τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς αὐθεντικότητος τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν θέωσιν αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον τὸ συναίσθημα εἶναι μίᾳ ἐπὶ μέρους λειτουργία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, καθίσταται προφανές, ὅτι ἡ θεολογία εἶναι καὶ συναίσθημα, ἕπως εἶναι καὶ νόησις καὶ βούλησις καὶ ἐνόρασις καὶ «βίωμα» καὶ πρᾶξις καὶ ἦθος καὶ ἀγιότης κ.ο.κ. Ἡ θεολογία περιλαμβάνει καὶ τὴν αὐθεντικὴν συναισθηματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἕπως περιλαμβάνει καὶ τὰς λοιπὰς αὐθεντικὰς λειτουργίας τῆς ζωῆς αὐτοῦ, συμπύπτουσα οὕτω κατ' οὐσίαν μὲ τὴν ὅλην ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, μὲ τὴν θρησκείαν, τὴν ἠθικὴν, τὴν σωτηρίαν, τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ.

6. P. Tillich: «Ἡ πίστις ὡς ἔκφρασις τοῦ ὅλου προσώπου ἀσφαλῶς περιλαμβάνει καὶ συναισθηματικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἐξ αὐτῶν. Ἄπασαι αἱ πλευραὶ τῆς θ ε ω ρ ί α ς καὶ τῆς π ρ ᾶ ξ ε ω ς εἶναι παρούσαι εἰς τὸ γεγονός τῆς πίστεως...» (Systematische Theologie, Bd III Stuttgart 1966, σ. 157).